

Krzysztof Persak **Bierność, opór, walka Żydów.
Między stereotypem
a rzeczywistością**

„Ostatni raz Żydzi walczyli tysiąc osiemset lat temu. [...] Od tego czasu Żydzi pasożytowali na ciele narodów europejskich, powszechnie znienawidzeni i pogardzani. Walczyli ze wszystkimi, lecz tylko podstępem, nigdy otwarcie, nigdy z bronią w rękę. Byli przyczyną, motorem trzech czwartych wojen toczonych w Europie przez poszczególne narody, lecz ślady swych wpływów zacierali najstaranniej. Pozornie nie brali udziału w niczym. Tchórzostwo żydowskie stało się przysłowiowe. Zatracili godność ludzką. [...] Dziesiątki tysięcy Żydów szło biernie do komór gazowych lub pod kule, płaszcząc się nikczemnie przed wrogiem. I oto nagle ten sam naród żydowski chwytą za broń. Ten sam naród walczy heroicznie. Co tę odmianę spowodowało?... Nie wiadomo”¹.

Ten fragment artykułu Zofii Kossak-Szczuckiej opublikowanego w konspiracyjnej „Prawdzie Młodych” w czasie powstania w getcie warszawskim zawiera esencję stereotypów dotyczących żydowskiej bierności, uległości, tchórzostwa, niezdolności i niechęci do walki, a także ich podstępnej i zdradzieckiej natury². Takie postrzeganie Żydów nie było właściwe wyłącznie optyce polskiej i nie wynikało tylko z obserwacji zachowań ludności

¹ [Zofia Kossak-Szczucka], *Wokół płonącego getta...*, „Prawda Młodych”, kwiecień–maj 1943, cyt. za: *Wojna żydowsko-niemiecka. Polska prasa konspiracyjna 1943–1944 o powstaniu w getcie Warszawy*, oprac. Paweł Szapiro, Londyn: Aneks, 1992, s. 218. W oryginale autorka pisała „Żydzi” małą literą.

² By oddać sprawiedliwość autorce cytowanych słów, trzeba wspomnieć, że w tym samym artykule ze współzuciem pisała o cierpieniach Żydów mordowanych w getcie warszawskim oraz wzywała do udzielania im pomocy: „My, katolicy, rozumiejący doniosłość tych wypadków, słyszący jęki mordowanych, patrzący na lunę pożaru – nie możemy wobec nich zachować się biernie. Naszym obowiązkiem jest pomagać prześladowanym Żydom, nie dbając o to, czym nam oni za tę pomoc odpłacają teraz lub odpłacą w przyszłości”. Ton artykułu Kossak-Szczuckiej bardzo przypomina jej słynną ulotkę *Protest* z 1942 r., w której – jak zauważa Tomasz Żukowski – współlistnieją empatia i niechęć do ofiar niemieckich zbrodni (*idem*, *Wielki retusz. Jak zapomnieliśmy, że Polacy zabijali Żydów*, Warszawa: Wielka Literatura, 2018, s. 120–133).

żydowskiej w obliczu zagłady. Stereotyp ów miał znacznie głębszą genezę, związaną z wielowiekową chrześcijańską tradycją lekceważenia Żydów i pogardy wobec nich. Był tak głęboko zakorzeniony i silny, że przeczące mu fakty powodowały u obserwatorów dysonans poznawczy. Jego wyrazem było bezradne zdziwienie współtwórczyni Żegoty.

Przejawem tego samego stereotypu jest obiegowa opinia, że Żydzi szli na śmierć bez oporu „jak owce na rzeź”. Ta metafora pochodzi z języka Biblii hebrajskiej. Pojawia się w Księdze Izajasza (53, 7) i Psalmie 44. Religijni Żydzi wypowiadają frazę o „owcach idących na rzeź” regularnie w słowach poniedziałkowej i czwartkowej modlitwy Tachanun. W tym religijnym ujęciu nie ma ona jednak konotacji wiążących ją z upokarzającą biernością, lecz odnosi się do chwalebego męczeństwa i zawierzenia woli Najwyższego³.

Nie powinno przeto dziwić, że metafora „owiec prowadzonych na rzeź” pojawiała się w wypowiedziach samych Żydów. Charyzmatyczny wileński konspirator Aba Kowner nawoływał w swoim manifestie z 1 stycznia 1942 r.: „Nie idźmy jak jagnięta na rzeź! To prawda, jesteśmy słabi i bezbronni, ale jedyną odpowiedzią wrogom jest opór!”⁴. Ta wypowiedź nie była jednak oceną zachowania własnej wspólnoty, ale wezwaniem do walki. Emanuel Ringelblum odnotował pytania zadane ze złością przez znajomego działacza żydowskiego: „Jak długo będziemy szli jak owce na rzeź? Dlaczego milczymy? Dlaczego nikt nie zaproponował pójścia do lasu, przeciwstawienia się?”⁵.

W ustach krytyków wywodzących się spoza żydowskiego kręgu religijno-kulturowego fraza o Żydach idących na śmierć „jak owce na rzeź” ma jednak, jak się wydaje, wymowę przede wszystkim deprecjonującą, podkreśla uległość ofiar Zagłady i ich niezdolność do samoobrony. Charakterystyczne, że tej metafory nikt chyba nie używa w odniesieniu do innych poza Żydami kategorii ofiar masowych zbrodni. W języku polskim mówi się nierzadko o „baranach prowadzonych na rzeź”, co brzmi jeszcze bardziej pogardliwie⁶.

³ Richard Middleton-Kaplan, *The Myth of Jewish Passivity* [w:] *Jewish Resistance against the Nazis*, red. Patrick Henry, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2014, s. 3–5.

⁴ Dina Porat, *The Fall of a Sparrow. The Life and Times of Abba Kovner*, Stanford: Stanford University Press, 2010, s. 71.

⁵ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 29: *Pisma Emanuela Ringelbluma z getta*, oprac. Joanna Nalewajko-Kulikow, Warszawa: ŻIH, 2018, s. 366–367.

⁶ „To, co mnie do furii doprowadza – mówiła w wywiadzie dla Polskiej Agencji Prasowej badaczka życia Żydów w getcie krakowskim Katarzyna Zimmerer – to powtarzanie, że

Tymczasem, jak zwraca uwagę Tomasz Żukowski, w ramach kodu polskiej kultury większościowej niemożliwe jest mówienie o polskich ofiarach jako biernej masie⁷. Nikt nie porówna do „owiec prowadzonych na rzeź” cywiliów rozstrzelanych w Palmirach czy polskich oficerów pomordowanych w Katyniu.

W zapisie Ringelbluma z 17 czerwca 1942 r. po gniewnym pytaniu „Jak długo będziemy szli jak owce na rzeź?” następują słowa nadające mu charakter retoryczny i tonujące moc (samo)oskarżycielskiej metafory (nie jest jasne, czy był to dalszy ciąg refleksji rozmówcy Ringelbluma, czy komentarz samego kronikarza): „Pytanie to dręczy wszystkich, ale żadnej odpowiedzi na to nie można udzielić, ponieważ każdy wie, że przeciwstawienie się i zabicie choćby jednego Niemca może doprowadzić do rzezi całej gminy albo nawet kilku gmin. Ci, którzy w pierwszej kolejności prowadzeni są na rzeź, to starzy, słabi, dzieci, ci, którzy nie mogą się przeciwstawić. Silnych, pracujących teraz jeszcze zostawiają, bo ich jeszcze potrzebują”⁸. Ringelblum i jego informator, działacz Żydowskiej Samopomocy Społecznej z Bielska Podlaskiego, który relacjonował twórcy Oneg Szabat przebieg deportacji tamtejszych Żydów do Sobiboru, doskonale zdawali sobie sprawę z ograniczonych możliwości czynnego przeciwstawienia się oprawcom. Stereotyp przypisujący Żydom cechę jakiejś szczególnej uległości ignorował te uwarunkowania. „Z wnętrza stereotypów trudno zauważyć, że o «żydowskim charakterze» można mówić tylko wtedy, kiedy za jego dowody bierze się zachowania wymuszone przez przemoc, ale jednocześnie odmawia się dostrzegania tej przemoc. Tak właśnie działało przekonanie o «bierności» gett, pomijające fakt, że w warunkach stworzonych przez okupanta i polskie otoczenie opór był praktycznie niemożliwy”⁹. O tym, jak naprawdę wyglądały możliwości Żydów, by przeciwstawić się Niemcom, mówił Lucjan

Żydzi – poza powstaniem w getcie warszawskim – poddawali się biernie i szli «jak barany na rzeź». To jest strasznie niesprawiedliwe oskarżenie. W polskiej mentalności jest tak, że jesteśmy aktywni wtedy, kiedy walczymy, a zapomina się o heroizmie dnia codziennego, o heroizmie ludzi, którzy zostali pozbawieni dobytku, miejsca zamieszkania, którzy przez całą okupację, dopóki mogli, organizowali akcje pomocy dla biedniejszych, słabszych. Bezustannie organizowano zbiórki pieniędzy, odzieży dla sierot, starców, ludzi ułomnych. O tym się nie myśli, nie pamięta” (<https://dzieje.pl/aktualnosci/k-zimmerer-zapomina-sie-o-heroizmie-dnia-codziennego-mieszkanow-getta-krakowskiego>, dostęp 6 IV 2021 r.).

⁷ Tomasz Żukowski, *Pod presją. Co mówią o Zagładzie ci, którym odbieramy głos*, Warszawa: Wielka Litera, 2021, s. 105.

⁸ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 29, s. 367.

⁹ Żukowski, *Pod presją...*, s. 10.

Dobroszycki: „Czy ktoś widział armię bez broni? Armię rozproszoną w ponad dwustu izolowanych gettach? Armię dzieci, starców, chorych? Armię, której żołnierzom odmawia się nawet prawa do oddania się do niewoli?”¹⁰.

Utrwaleniu opinii o bierności Żydów w obliczu Zagłady sprzyjało to, że w pierwszym powojennym piętnastolecu na świecie w ogóle niewiele mówiono o Holokauście. Mordowanie Żydów traktowano – na przykład na procesie norymberskim – jako jedną z wielu masowych zbrodni niemieckich, nie dostrzegając jej szczególnego charakteru. W nowo powstałym Państwie Izrael, ufundowanym na ideologii syjonistycznej, doświadczenia ofiar Zagłady traktowano w dużej mierze jako coś wstydliwego i mało godnego zainteresowania¹¹. Wyjątkiem na tym tle był kult pamięci o powstaniu w getcie warszawskim, które postrzegano jako chlubne odstępstwo od niezbyt chwalebnej reguły¹².

Nie znaczy to, że w owym czasie nie publikowano świadectw o oporze zbrojnym Żydów. Ogłaszano drukiem wspomnienia żydowskich partyzantów, wydawano relacje i dokumenty. Ukazywały się one przede wszystkim w Izraelu i Argentynie. W pierwszych latach po wojnie innym ważnym ośrodkiem dokumentacji i badań nad doświadczeniami Żydów podczas Holokaustu – w tym nad żydowskim oporem – była Polska, gdzie działała Centralna Żydowska Komisja Historyczna, przekształcona w 1947 r. w Żydowski Instytut Historyczny¹³. Znaczenie ośrodka warszawskiego jednak spadło, gdy został poddany rygorom stalinizmu¹⁴. Siłą rzeczy prace publikowane po hebrajsku, w jidysz czy po polsku w niewielkim stopniu mogły oddziaływać na stan dyskursu światowego¹⁵. Natomiast akademicka

¹⁰ Cyt. za: Nechama Tec, *Resistance. Jews and Christians Who Defied the Nazi Terror*, Oxford: Oxford University Press, 2013, s. 15. Por. Lucjan Dobroszycki, *Polish Historiography on the Annihilation of the Jews of Poland in WW II. A Critical Evaluation*, „East European Jewish Affairs” 1993, t. 23, nr 2.

¹¹ Por. Tom Segev, *Siódmy milion. Izrael – piętno Zagłady*, tłum. Barbara Gadomska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.

¹² Por. Avinoam Patt, *The Jewish Heroes of Warsaw – The Afterlife of the Revolt*, Detroit: Wayne State University Press, 2021.

¹³ Zob. Andrzej Żbikowski, *Żydowski Instytut Historyczny. 70 lat badań nad dziejami polskich Żydów*, Warszawa: ŻIH, 2018; Agnieszka Haska, „Zbadać i wyświetlić”. *Centralna Żydowska Komisja Historyczna (1944–1947)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13.

¹⁴ Stephan Stach, „Duch czasu wycisnął jednak na tej pracy swe piętno”. *Historia Zagłady w badaniach Żydowskiego Instytutu Historycznego w okresie stalinowskim*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13.

¹⁵ Na przykład *Ruch podziemny w gettach i obozach. Materiały i dokumenty*, oprac. Betti Ajzensztajn, Warszawa: CŻKH, 1946; Józef Kermisz, *Powstanie w getcie warszaw-*

historiografia dotycząca żydowskiego oporu wobec Niemców do końca lat pięćdziesiątych praktycznie nie istniała¹⁶.

Sytuacja ta zaczęła się zmieniać w następnej dekadzie¹⁷. Ważnym czynnikiem był proces Adolfa Eichmanna w Jerozolimie w 1961 r., któremu premier Dawid Ben Gurion i prokurator generalny Gideon Hausner nadał wymiar swoistego sądu historycznego nad Holokaustem. Wystąpiło tam ponad 120 świadków, którzy opowiadali o doznanych cierpieniach, ale także o aktach oporu Żydów. Byli wśród nich przywódca zrywu zbrojnego w getcie warszawskim Icchak Cukierman i Cywia Lubetkin oraz legendarny dowódca partyzancki z Wileńszczyzny Aba Kowner. Proces Eichmanna odbił się donośnym echem na świecie, a w samym Izraelu odegrał rolę wielkiego narodowego seansu terapeutycznego, odblokowując debatę o Zagładzie, uznając godność ofiar i przerywając milczenie ocalałych¹⁸.

W kierunku przeciwnym oddziaływały trzy wpływowe książki, które również ukazały się na początku lat sześćdziesiątych. Opublikowane po angielsku, dostarczały uzasadnienia stereotypowi żydowskiej bierności i uległości. Historyk Raul Hilberg patrzył na Zagładę przez pryzmat działania sprawców i za najważniejsze uważał źródła niemieckie. W swojej fundamentalnej, pionierskiej pracy *Zagłada Żydów europejskich* (pierwotnie w 1961 r.) marginalizował znaczenie żydowskiego oporu: „Model reakcji Żydów charakteryzuje się niemal zupełnym brakiem oporu. [...] udokumentowane dowody na stawiany przez Żydów opór, zarówno otwarty, jak i ukryty, są znikome”¹⁹. Psychoanalityk Bruno Bettelheim w pracy poświęconej

skim, Łódź: CŻKH, 1946; Szymon Datner, *Walka i zagłada białostockiego getta*, Łódź: CŻKH, 1946; Melech Neustadt, *Churbn un ojsztand fun di Jidn in Warsze. Ejdes bleter un azkores*, Tel Awiw 1948; Michał Borwicz, *Arisze papim*, t. 1–3, Buenos Aires 1955; Mosze Kaganowicz, *Di milchome fun di Jidisze partizaner in Mizroch-Ojrope*, Buenos Aires 1956; *Sefer ha-partizanim ha-jehudim*, red. Aba Kowner i in., Merchawia: Sifrijat Hapoalim, 1958.

¹⁶ Havi Dreifuss, *Jewish Historiography of the Holocaust in Eastern Europe*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2017, t. 21, s. 228.

¹⁷ Szkiejąc poniżej główne etapy rozwoju refleksji naukowej nad oporem Żydów, ideę tropem wywodów Havi Dreifuss (*ibidem*) i Roberta Rozetta (*Jewish Resistance* [w:] *The Historiography of the Holocaust*, red. Dan Stone, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004).

¹⁸ Segev, *Siódmy milion...*; Deborah Lipstadt, *Proces Eichmanna*, tłum. Maciej Antosiewicz, Warszawa: Wielka Litera, 2012.

¹⁹ Raul Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, tłum. Jerzy Giebułtowski, Warszawa: wyd. Piotr Stefaniuk, 2014, t. 3, s. 1279–1280. Podobną optykę, pomijającą kwestię postaw Żydów w obliczu Zagłady, reprezentowały wcześniejsze prace na ten temat: Leon Poliakov, *Bréviaire de la Haine*, Paris: Calmann-Levy, 1951; Artur Eisenbach, *Hitlerowska polityka*

zagadnieniu autonomii jednostki w czasach zbiorowości masowych (1960) obwiniał Żydów, że przez swą bierność i bezczynność przyczynili się do własnej zguby. „Miliony Żydów – pisał Bettelheim – którzy nie uciekli lub nie mogli uciec na czas albo ukryć się jak tysiące innych, mogło przynajmniej ruszyć na esesmanów jak wolni ludzie, zamiast najpierw płaszczyć się, czekać, aż zostaną zapędzeni na zagładę, i wreszcie sami iść do komór gazowych”²⁰. Poglądy Hilberga i Bettelheima wpłynęły na Hannah Arendt, która w bodaj najgłośniejszej książce dotyczącej Holokaustu *Eichmann w Jerozolimie* (pierwodruk w 1963 r.) rzucała pod adresem elit żydowskich ostre oskarżenia o kolaborację z Niemcami. Obciążała judenraty współwiną za eksterminację Żydów, a żydowskie masy krytykowała, że zamiast walczyć, wybrały „stosunkowo łatwą śmierć” przed plutonem egzekucyjnym lub w komorach gazowych²¹.

Burza, jaką wywołały niesprawiedliwe, nieuwzględniające uwarunkowań egzystencji Żydów pod terrorem niemieckim słowa autorki *Korzeni totalitaryzmu*, uwidoczniły zarazem lukę, którą stanowił brak poważnych badań naukowych nad żydowskim oporem, zwłaszcza publikowanych po angielsku²². Pierwsze tego rodzaju prace zaczęły się ukazywać w drugiej połowie lat sześćdziesiątych. Niektóre, jak *They Fought Back* Yuriego Suhla²³ czy nieco późniejsza książka Luciena Steinberga *Not as a Lamb*²⁴, już samym tytułem polemizowały z mitem o bierności Żydów. Z kolei Nathan Eck w ostrej recenzji oskarżał Hilberga o oszczerstwo wobec narodu żydowskiego²⁵. Ważnym wydarzeniem była pierwsza międzynarodowa konferencja naukowa instytutu Yad Vashem, zorganizowana w 1968 r. w 25. rocznicę

zagłady Żydów w latach 1939–1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego, Warszawa: ŻIH, 1953; Gerald Reitlinger, *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939–1945*, London: Beechurst Press, 1953.

²⁰ Cyt. za: Rozett, *Jewish Resistance...*, s. 343. Por. Bruno Bettelheim, *The Informed Heart. Autonomy in Mass Age*, Glencoe: The Free Press of Glencoe, 1960.

²¹ Hannah Arendt, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, tłum. Adam Szostkiewicz, Kraków: Znak, 1998, s. 19, 153–163.

²² Boaz Cohen, *Israeli Holocaust Research. Birth and Evolution*, London–New York: Routledge, 2013, s. 201.

²³ *They Fought Back. The Story of the Jewish Resistance in Nazi Europe*, red. Yuri Suhl, New York: Schocken Books, 1967.

²⁴ Lucien Steinberg, *Not as a Lamb. The Jews against Hitler*, Andover: Saxon House, 1974.

²⁵ Nathan Eck, *Historical Research or Slander? On R. Hilberg's Book, „Yad Vashem Studies” 1967*, t. 6.

powstania w getcie warszawskim. Poświęcono ją zagadnieniu oporu Żydów wobec Zagłady²⁶.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych rozwinęła się w Izraelu szkoła badań nad Holocaustem, która na pierwszym miejscu stawiała nie pytanie „co uczyniono Żydom?”, lecz jak zachowywali się Żydzi w okupowanej przez Niemców Europie, oraz przywiązywała dużą wagę do źródeł żydowskich. Jej głównymi postaciami byli Jehuda Bauer i Israel Gutman²⁷. W tym kręgu powstały m.in. monografie Reubena Ainszteina o oporze w Europie Wschodniej²⁸, Israela Gutmana o konspiracji i powstaniu w getcie warszawskim²⁹, Icchaka Arada o getcie wileńskim³⁰, Szmuela Krakowskiego o partyzantce żydowskiej w Generalnym Gubernatorstwie³¹, Dowa Lewina o partyzantce na Litwie³², Szaloma Cholawskiego o partyzantce na Białorusi³³ (ich angielskie wydania ukazywały się nieraz z dużym opóźnieniem). W pracy o obozach zagłady akcji „Reinhardt” Arad opisywał bunty w Treblince i Sobiborze³⁴. Odpowiedzią na tezy Hannah Arendt były prace

²⁶ *Jewish Resistance during the Holocaust. Proceedings of the Conference on Manifestations of Jewish Resistance, Jerusalem, April 7–11, 1968*, red. Meir Grubsztajn, Moshe Kohn, Jerusalem: Yad Vashem, 1971.

²⁷ Impuls do podjęcia tych badań wyszedł od Aby Kownera, który w latach sześćdziesiątych skłonił Bauera do zmiany zainteresowań badawczych, a Gutmana – byłego uczestnika powstania w getcie warszawskim i więźnia Auschwitz – namówił do profesjonalnego zajęcia się historią. W 1963 r. Gutman wydał po hebrajsku pracę „Bunt obłączonych. Mordechaj Anielewicz i powstanie w getcie warszawskim”. Jej entuzjastyczne przyjęcie skłoniło kierownictwo kibucu Gutmana do zgody na jego wyjazd na studia do Jerozolimy (Havi Dreifuss, „Oni wciąż we mnie żyją”. *Israel Gutman (1923–1913): ocalali z Zagłady, uczestnik powstania w getcie warszawskim, historyk żydowski*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, nr 10, s. 266.

²⁸ Reuben Ainsztein, *Jewish Resistance in Nazi-Occupied Eastern Europe*. New York: Barnes and Noble, 1974.

²⁹ Israel Gutman, *Żydzi warszawscy 1939–1943. Getto, podziemie, walka*, tłum. Zoja Perelmuter, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1993 (wyd. hebr. 1977, wyd. ang. 1982); *idem*, *Walka bez cienia nadziei. Powstanie w getcie warszawskim*, tłum. Marcin Stopa, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1988 (wyd. ang. 1994).

³⁰ Yitzhak Arad, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York: Holocaust Library, 1982.

³¹ Shmuel Krakowski, *The War of the Doomed: Jewish Armed Resistance in Poland, 1942–1944*, New York–London: Holmes and Meier, 1984.

³² Dov Levin, *Fighting Back. Lithuanian Jewry's Armed Resistance to the Nazis, 1941–1945*, New York–London: Holmes and Meier, 1985.

³³ Shalom Cholawski, *The Jews of Bielorussia during World War II*, Amsterdam: Harwood Academic, 1998.

³⁴ Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington: Indiana University Press, 1987 (wyd. polskie: *Obozy śmierci akcji „Rein-*

Izajasza Trunka, opisujące w bardziej zniuansowany sposób działalność Judenratów i postawy ludności żydowskiej pod okupacją³⁵.

Te ważne książki dotyczyły głównie zrywów powstańczych i partyzantki. Nie znaczy to jednak, że izraelscy historycy uznawali walkę zbrojną za jedyną godną uznania formę oporu. W piśmiennictwie hebrajskim i jidyszowym (a początkowo tylko historycy żydowscy interesowali się zagadnieniem oporu Żydów) ukuto termin *amida*, co w tym kontekście najlepiej przełożyć jako „przeciwstawianie się” (na angielski *amida* tłumaczy się zwykle jako *resistance*)³⁶. Zakres tego pojęcia obejmuje różne formy oporu, sprzeciwu, nieposłuszeństwa, nonkonformizmu Żydów wobec okupanta. Promotorem takiego szerokiego rozumienia oporu był Jehuda Bauer, który zdefiniował go jako „wszelkie świadomie podejmowane działania grupowe wyrażające sprzeciw wobec znanych lub domniemych przepisów, działań lub zamiarów ze strony Niemców lub ich zwolenników przeciwko Żydom”³⁷. „Co obejmuje pojęcie amidy? Zawiera w sobie szmugłowanie żywności do gett, wzajemne akty poświęcenia w obrębie rodziny w celu uniknięcia głodu lub czegoś gorszego, działalność kulturalną, wychowawczą, religijną i polityczną podejmowaną w celu wzmocnienia morale, pracę lekarzy, pielęgniarek i wychowawców skierowaną na świadome zachowanie zdrowia i kręgosłupa moralnego w celu umożliwienia przeżycia jednostek i grupy i oczywiście zbrojny bunt lub użycie siły (gołymi rękami czy z białą bronią) przeciwko Niemcom i ich współpracownikom” – wyjaśniał Bauer³⁸.

W kolejnych dekadach problematyka zachowań Żydów w obliczu niemieckich prześladowań i Zagłady spotykała się z rosnącym zainteresowaniem na

hardt”. *Bełżec, Sobibór, Treblinka*, tłum. Iwona Mączka, Daria Kuczyńska-Szymala, Warszawa: Instytut Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego, 2021).

³⁵ Isaiah Trunk, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, New York: Macmillan, 1972; *idem*, *Jewish Responses to Nazi Persecution. Collection on Individual Behavior in Extremis*, New York: Stein and Day, 1979.

³⁶ Po hebrajsku *amida* (עמידה) znaczy dosłownie „stanie”. Słowo to określa również jedną z najważniejszych w judaizmie modlitwę Osiemnastu Błogosławieństw, którą odmawia się na stojąco.

³⁷ Yehuda Bauer, *They Chose Life: Jewish Resistance in the Holocaust*, New York: American Jewish Committee, 1973, s. 33; *idem*, *The Jewish Emergence from Powerlessness*, Toronto: University of Toronto Press, 1979, s. 27; W późniejszych pracach Bauer zaakcentował również znaczenie indywidualnych aktów oporu, obejmujących zarówno działania zbrojne, jak i niezbrojne. Por. *idem*, *Przemysław Zagładę*, tłum. Jerzy Giebułtowski, Janusz Surewicz, Warszawa: ŻIH, 2016, s. 163–164.

³⁸ Bauer, *Przemysław Zagładę...*, s. 164.

świecie, a w badania zaangażowali się historycy z różnych krajów³⁹. Ukazywały się prace dotyczące zarówno walki zbrojnej⁴⁰, w tym dylematów moralnych związanych z użyciem przemocy⁴¹, jak i innych form oporu żydowskiego podczas Holokaustu⁴² w różnych regionach okupowanej Europy⁴³ oraz studia biograficzne⁴⁴. Wśród edycji źródłowych trzeba wspomnieć wydaną przez waszyngtońskie Muzeum Pamięci Holokaustu pięciotomową serię *Jewish Responses to Persecution, 1933–1946* (2010–2015).

Aczkolwiek w historiografii anglojęzycznej stosowany jest termin *resistance*, wśród badaczy ukształtował się konsens co do zasadności szerokiego rozumienia pojęcia oporu, bliskiego hebrajskiemu *amida*. Wynikało to z rozpoznania szczególnej sytuacji egzystencjalnej Żydów pod niemieckim

³⁹ Por. *Jewish Resistance. A Working Bibliography*, wyd. 3, Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, 2003.

⁴⁰ Na przykład *Anthology on Armed Jewish Resistance, 1939–1945*, t. 1–4, red. Isaac Kowalski, New York: Jewish Combatants Publishers House, 1984–1991; Nechama Tec, *Defiance: The Bielski Partisans. The Story of the Largest Armed Resistance of by Jews during World War II*, Oxford: Oxford University Press, 1993; Allan Levine, *Fugitives of the Forest: The Heroic Struggle of Jewish Resistance and Survival during the Second World War*, Guilford: The Lyons Press, 1998; Rich Cohen, *The Avengers. A Jewish War Story*, New York: A.A. Knopf, 2000; Peter Duffy, *The Bielski Brothers. The True Story of Three Men Who Defied the Nazis, Saved 1200 Jews, and Built a Village in the Forest*, New York: HarperCollins, 2003; Dov Levin, Zvie A. Brown, *The Story of an Underground: Resistance of the Jews of Kovno in the Second World War*, Jerusalem: Gefen Publishing House, 2014; Mark Felton, *Holocaust Heroes. Resistance to Hitler's 'Final Solution'*, Annapolis: Naval Institute Press, 2016.

⁴¹ James Glass, *Jewish Resistance during the Holocaust. Moral Uses of Violence and Will*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.

⁴² Na przykład *Jewish Resistance to the Holocaust. Selected Articles*, red. Michael Marrus, Westport: Meckler, 1989; *Les juifs dans la Résistance*, red. Monique-Lise Cohen, Jean-Louis Dufour, Paris: Tirésias, 2001; *Resisting the Holocaust*, red. Ruby Rohrlich, Oxford–New York: Berg Publishers, 1998; *Jewish Resistance against the Nazis*, red. Patrick Henry, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2014.

⁴³ Na przykład Anny Latour, *The Jewish Resistance in France, 1940–1944*, New York: Holocaust Library, 1981; Renée Poznanski, *Jews in France during World War II*. Boston: Brandeis University Press, 2001; Steven Bowman, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, Edgware: Vallentine Mitchell, 2006; Barbara Epstein, *The Minsk Ghetto, 1941–1943. Jewish Resistance and Soviet Internationalism*. Berkeley: University of California Press, 2008.

⁴⁴ Porat, *The Fall of a Sparrow...*; Witold Bereś, Krzysztof Burnetko, Marek Edelman. *Życie: po prostu*, Warszawa: Świat Książki, 2008; *Resisting the Holocaust. Upstanders, Partisans, and Survivors*, red. Paul Bartrop, Santa Barbara: ABC-CLIO, 2016; Selma Leyersdorff, *Sasha Pechersky. Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History*, New York–London: Routledge, 2017; Adam Kopciowski, *Lejba (Leon) Felhendler. Szkic biograficzny*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku, 2018.

terrorem. Skoro Niemcy odmówili Żydom człowieczeństwa i w konsekwencji prawa do życia, a także dążyli do wymazania śladów ich istnienia (tudzież starali się zatrzeć własne zbrodnie) – oporem było wszystko, co utrudniało im realizację tych zamierzeń, wzmacniało podmiotowość prześladowanych lub służyło przetrwaniu zarówno ludzi, jak i pamięci o nich. Ostrych granic pojęcia oporu nie da się wyznaczyć. W stronę takiego wieloaspektowego ujęcia zmierzają nowsze definicje oporu, na przykład zaproponowana przez Nechamę Tec, która pod tym pojęciem rozumie „działania motywowane zamiarem torpedowania, ograniczania lub zniesienia władzy ciemniźcyela nad ciemniżonym”⁴⁵.

W ramach tego nurtu badawczego powstają prace o różnych aspektach oporu Żydów. Mówi się o oporze duchowym rozumianym jako prowadzenie działalności edukacyjnej, kulturalnej, religijnej czy politycznej w gettach i obozach⁴⁶, za formę oporu uważa się zapobieganie epidemiom i organizację opieki medycznej *in extremis*⁴⁷ czy altruistyczną troskę o współwięźniów w piekle niemieckich obozów⁴⁸. Samuel Kassow traktuje prace dokumentacyjne i analityczne grupy Oneg Szabat jako formę oporu kulturowego⁴⁹. W tym ujęciu przejawem oporu było również tworzenie żydowskich sieci ratowniczych organizujących – z reguły we współpracy ze światem zewnętrznym – pomoc dla prześladowanych lub umożliwiających im ucieczkę poza zasięg władzy niemieckiej⁵⁰. Nechama Tec zwraca uwagę, jak ściśle opór zbrojny i ratowanie życia mogły się splatać ze sobą. Przykładem jest oddział partyzancki braci Bielskich na Białorusi, który prowadził walkę nie tyle dla

⁴⁵ Nechama Tec, *Jewish Resistance: Facts, Omissions, and Distortions* [w:] *Jewish Resistance against the Nazis...*, s. 44.

⁴⁶ Joseph Rudavsky, *To Live with Hope, to Die with Dignity: Spiritual Resistance in the Ghettos and Camps*, Northvale, Jason Aronson, 1997.

⁴⁷ *Jewish Medical Resistance in the Holocaust*, red. Michael Grodin, New York: Bergahn Books, 2014; Miriam Offer, *White Coats in the Ghetto. Jewish Medicine in Poland during the Holocaust*, Jerusalem: Yad Vashem, 2020.

⁴⁸ Arthur Shostak, *Stealth Altruism. Forbidden Care as Jewish Resistance in the Holocaust*, London: Routledge, 2017.

⁴⁹ Samuel D. Kassow, *Kto napisze naszą historię? Ukryte Archiwum Emanuela Ringelbluma*, tłum. Grażyna Waluga, Olga Zienkiewicz, Warszawa: ŻIH, 2017.

⁵⁰ Asher Cohen, *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944*, Boulder: Social Science Monographs, 1986; Lucien Lazare, *Rescue as Resistance. How Jewish Organizations Fought the Holocaust in France*, New York: Columbia University Press, 1996; Bob Moore, *Survivors. Jewish Self-Help and Rescue in Nazi-Occupied Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2010.

osiągnięcia celów militarnych, ile by chronić ponad tysiąc cywilów przebywających w leśnych obozach rodzinnych⁵¹.

Nowsze badania nad oporem Żydów akcentują znaczenie wcześniej mało dostrzeganych indywidualnych aktów buntu, sprzeciwu, nieposłuszeństwa czy po prostu werbalnego protestu ze strony jednostek. W obliczu nieuchronnej śmierci nierzadko nabierały one rangi zachowań heroicznych. Autor studium na temat nonkonformistycznych postaw Żydów w nazistowskich Niemczech Wolf Gruner proponuje korektę definicji oporu Jehudy Bauera i uwzględnienie w niej oprócz działań grupowych również zachowań indywidualnych⁵². Podobną perspektywę przyjmują rozwijające się studia nad indywidualnymi i zbiorowymi strategiami przetrwania Żydów podczas Holokaustu⁵³. Kładą one nacisk na kategorię sprawczości Żydów (*agency*)⁵⁴. Nietrudno zauważyć, że chociaż nie wprost, pojęcie to ma wydźwięk polemiczny wobec stereotypu żydowskiej bierności.

Ten ostatni – mimo istniejącego bogatego piśmiennictwa na temat oporu Żydów – okazuje się wyjątkowo żywotny. O jego uporczywym trwaniu zaświadczały choćby kolejne książki, których autorzy czują się zobligowani, by już w tytule zaprzeczać opinii, że Żydzi nie walczyli i bezwolnie ulegali przemocy nazistów⁵⁵. Nechama Tec przyznaje, że do napisania książki o oporze skłoniły ją pytania „Dlaczego Żydzi nie uderzyli na swoich oprawców? Dlaczego Żydzi tak biernie poddawali się niemieckim zamachom na

⁵¹ Por. Rozett, *Jewish Resistance...*, s. 355–356.

⁵² Wolf Gruner, *Defiance and Protest. A Comparative Microhistorical Reevaluation of Individual Jewish Responses to Nazi Persecution* [w:] *Microhistories of the Holocaust*, red. Claire Zalc, Tal Bruttman, New York: Berghahn Books, 2017, s. 210; por. *idem*, „The Germans Should Expel the Foreigner Hitler”. *Open Protest and Other Forms of Jewish Defiance in Nazi Germany*, „Yad Vashem Studies” 2011, t. 39, nr 2.

⁵³ Małgorzata Melchior, *Uciekinierzy z gett po „stronie aryjskiej” na prowincji dystryktu warszawskiego – sposoby przetrwania* [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. Barbara Engelking, Jacek Leociak, Dariusz Libionka, Warszawa: IFiS PAN, 2007; Ronald Berger, *Surviving the Holocaust. A Life Course Perspective*, New York: Routledge, 2010; *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1–2, red. Barbara Engelking, Jan Grabowski, Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018.

⁵⁴ Judith Tydor Baumel, *Women’s Agency and Survival Strategies during the Holocaust*, „Women’s Studies International Forum” 1999, t. 22, nr 3; Carolyn Ellis, Jerry Rawicki, *More than Mazel? Luck and Agency in Surviving the Holocaust*, „Journal of Loss and Trauma” 2014, t. 19.

⁵⁵ Na przykład Benjamin Ginsberg, *How the Jews Defeated Hitler. Exploding the Myth of Jewish Passivity in the Face of Nazism*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2013.

ich godność i życie? Dlaczego Żydzi nie chcieli walczyć?”, które wciąż sły-
szała, wykładając historię Zagłady⁵⁶.

To defensywne nastawienie daje się dostrzec w wielu publikacjach, zwłaszcza popularyzatorskich. Na przykład broszura edukacyjna Muzeum Pamięci Holokaustu w Waszyngtonie poświęcona zbrojnemu i cywilnemu oporowi Żydów zaczyna się od rozdziału „Przeszkody na drodze do oporu”⁵⁷. To jakby odpowiedź na niewypowiedziane zarzuty: Dlaczego nie stawiali silniejszego oporu? Dlaczego więcej ich się nie sprzeciwiło? – które, jak zauważa Berel Lang, zaczynają zastępować oskarżenia o bierność, niezmiennie jednak imputując Żydom tchórzostwo, a od wszystkich wymagając bohaterstwa⁵⁸. Do utrwalania stereotypu beczynności Żydów może mimowolnie przyczyniać się kultura popularna, przedstawiająca (choćby dla przyciągnięcia uwagi publiczności) przejawy żydowskiego oporu jako zupełnie wyjątkowe i nieznanne. Na przykład otwarta latem 2020 r. w zasłużonej londyńskiej Wiener Holocaust Library wystawa „Jewish Resistance to the Holocaust” została zaanonsowana w opiniotwórczej prasie jako „ujawniająca przemilczaną historię żydowskiego oporu”⁵⁹. Inny przykład to najnowsza książka o powstaniach w obozach zagłady opublikowana w Polsce. Wydawca opatrzył ją tekstem na okładce zaprzeczającym negatywnej kliszy, ale przypominającym pogardliwą frazę: „Do dziś pokutuje przekonanie, że w czasie II wojny światowej Żydzi się nie bronili, «szli jak barany na rzeź». Tymczasem żydowski opór to mało znana karta tej wojny”⁶⁰.

Pięćdziesiąt z górą lat akademickich badań nad postawami Żydów w obliczu Zagłady nie zdołało zneutralizować stereotypu żydowskiej bierności. Jest on bowiem pochodną nie tyle wiedzy o faktach lub jej braku, ile głęboko zakorzenionych negatywnych wyobrażeń na temat Żydów. Będzie trwał tak długo, jak długo będzie istniał antysemityzm. Nie jest to konkluzja szczególnie optymistyczna.

⁵⁶ Tec, *Resistance...*, s. 1.

⁵⁷ W oryginale: „Obstacles to resistance”. Zob. *Resistance during the Holocaust*, Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, b.d.

⁵⁸ Berel Lang, *Why Didn't They Resist More? [w:] Jewish Resistance against the Nazis...*, s. 27.

⁵⁹ *Untold stories of Jewish resistance revealed in London Holocaust exhibition*, „The Guardian”, 2 VIII 2020. Omówienia dostępne w internecie wskazują, że na wystawie prezentowano ikoniczne wątki i epizody związane z żydowskim oporem. Nie jest to rzecz jasna powód do kwestionowania jej roli edukacyjnej i popularyzatorskiej.

⁶⁰ Michał Wójcik, *Zemsta. Zapomniane powstania w obozach zagłady. Treblinka, Sobibór, Auschwitz-Birkenau*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2021.

* * *

Wobec tego w świadomości potocznej niniejsza książka, chociaż nie było to głównym zamiarem jej autorów, wpisze się zapewne kontekst opozycji między opisanym stereotypem a przeczącą mu rzeczywistością historyczną. Prezentuje ona materiały z międzynarodowej konferencji „Żydzi w walce z nazistowskimi Niemcami podczas II wojny światowej (Jews against Nazi Germany during World War II)” w Muzeum Historii Żydów Polin 19–20 września 2019 r. Jej współorganizatorami były Żydowski Instytut Historyczny, Centrum Badań nad Zagładą Żydów Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk oraz Centrum Badań nad Holokaustem Instytutu Historii Najnowszej w Monachium⁶¹.

Organizując naszą konferencję w 80. rocznicę wybuchu drugiej wojny światowej, postanowiliśmy poruszyć kwestię wkładu Żydów w walkę z Trzecią Rzeszą oraz ich oporu wobec nazistowskiej polityki Zagłady. Ramy konferencji pozwalały na podjęcie tej problematyki na zasadzie egzemplifikacji w podziale na trzy bloki tematyczne: walka Żydów w szeregach armii regularnych państw sprzymierzonych, opór zbrojny i różne oblicza oporu cywilnego.

Najwięcej żydowskich żołnierzy walczyło w szeregach Armii Czerwonej oraz sił zbrojnych USA. Ich doświadczenia analizują Arkadi Zeltser oraz Deborah Dash Moore. Mimo oczywistych różnic obu społeczeństw, systemów politycznych i warunków służby autorzy ci wskazują na pewne zagadnienia wspólne czy może paralelne dotyczące Żydów w obu armiach. Jak służba wojskowa oddziaływała na kształtowanie się ich świadomości narodowej i obywatelskiej? Jak wpłynęło na nich zetknięcie się z zagładą Żydów? Z oczywistych względów interesował nas też czyn zbrojny żołnierzy Żydów w szeregach Wojska Polskiego. Ich udział w formacjach polskich na wszystkich frontach wojny systematycznie opisuje Jacek Pietrzak. Ciekawym i mało znanym epizodem są przedstawione przez Yoava Gelbera walki na froncie włoskim Brygady Żydowskiej utworzonej w ramach armii brytyjskiej z ochotników pochodzących z Palestyny. Była to jedyna *par excellence* żydowska jednostka na frontach drugiej wojny światowej.

⁶¹ Konferencja odbyła się w ramach Global Education Outreach Program i była możliwa dzięki wsparciu Taube Philantropies, William K. Bowes, Jr. Foundation oraz Stowarzyszenia Żydowski Instytut Historyczny w Polsce.

Formy oporu zbrojnego Żydów były bardzo zróżnicowane i zależały od warunków, w jakich się znaleźli. René Poznanski w szkicu poświęconym udziałowi Żydów we francuskiej Résistance podejmuje problem złożonych tożsamości i motywacji żydowskich konspiratorów: w jakim stopniu można mówić o oporze żydowskim, a w jakim o oporze Żydów obywateli Francji; jaką rolę odgrywały ich motywacje patriotyczne, a w jakim polityczne, zwłaszcza afiliacja do komunizmu? Z kolei Andrei Zamoiski porusza zagadnienie udziału Żydów sowieckiej partyzantce na Białorusi na przykładzie pełniących w niej ważną funkcję żydowskich lekarzy. Problematykę powstania w getcie warszawskim na zasadzie *pars pro toto* porusza Laurence Weinbaum, który zajął się dekonstrukcją mitów dotyczących mniej znanej niż Żydowska Organizacja Bojowa organizacji podziemnej – Żydowskiego Związku Wojskowego – i jej kontaktów z polską konspiracją. Autor odnosi się również do kwestii wyolbrzymionej roli Mordechaja Anielewicza jako komendanta ŻOB. Z kolei Michał Wójcik w szkicu o rewoltach żydowskich więźniów w obozach zagłady zajmuje się także instrumentalnym wykorzystaniem pamięci o buncie w Sobiborze w ZSRR oraz mierzy się z mitem o akcji zbrojnej polskiego podziemia na obóz w Treblince.

Ramy zagadnienia oporu cywilnego Żydów są bardzo szerokie i trudne do ścisłego zdefiniowania. Próbę typologii form tego oporu podejmuje Marian Turski, który łączy perspektywę historyka i uczestnika opisywanych wydarzeń. W młodości był członkiem komunistycznej organizacji konspiracyjnej w getcie łódzkim, a potem więźniem Auschwitz i Buchenwaldu. Szukając odpowiedniej ramy pojęciowej, zatytułowaliśmy trzecią część naszej konferencji „Odwaga cywilna”, co w jakiś sposób wydaje się zbliżone do hebrajskiej *amida*. Duchowi tego pojęcia bliski jest szkic Natalii Aleksjun poświęcony indywidualnym bohaterskim zachowaniom Żydów w sytuacjach granicznych. Świadectwa o nich znajdują się między innymi w zbieranych po wojnie przez żydowskie komisje historyczne relacjach ocalałych, które przez kilkadziesiąt lat czekały na swoich badaczy. Barbara Engelking w artykule o realiach ukrywania się po aryjskiej stronie w Warszawie mierzy się ze stereotypem dotyczącym pomocy Żydom, podkreślając sprawczość tych ostatnich. Ratownictwo Żydów jest z reguły przedstawiane jako działanie podejmowane przez dzielnych Polaków na rzecz ich żydowskich współobywateli. W tej narracji Żydzi nie są podmiotem, lecz obiektem akcji ratowniczej. Engelking analizuje działalność sieci pomocowych, w których sami Żydzi pomagali przetrwać innym Żydom. Podobną optykę reprezentuje Anna Bikont, która przygląda się działalności Rady Pomocy Żydom. W jej ujęciu

Żegotę należy raczej postrzegać jako wspólny polsko-żydowski komitet na rzecz pomocy Żydom niż organizację Polaków, którzy robią coś dla Żydów. Autorka zwraca również uwagę na autonomiczną rolę Żydowskiego Komitetu Narodowego i Bundu jako organizacji niosących pomoc ukrywającym się Żydom. Andrea Löw porównuje działalność Archiwum Ringelbluma i Archiwum Getta Łódzkiego. Chociaż pierwsze było organizacją konspiracyjną, a drugie oficjalną komórką łódzkiego Judenratu, oba wytworzyły bezcenną dokumentację prześladowań i zagłady Żydów.

Roboczymi językami konferencji były polski i angielski. Materiały z niej publikujemy w takiej wersji językowej, w jakiej zostały przedstawione.

BIBLIOGRAFIA

- Ainsztein Reuben, *Jewish Resistance in Nazi-Occupied Eastern Europe*. New York: Barnes and Noble, 1974.
- Anthology on Armed Jewish Resistance, 1939–1945*, t. 1–4, red. Isaac Kowalski, New York: Jewish Combatants Publishers House, 1984–1991.
- Arad Yitzhak, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington: Indiana University Press, 1987 (wyd. polskie: Icchak Arad, *Obozy śmierci akcji „Reinhardt”*. *Bełżec, Sobibór, Treblinka*, tłum. Iwona Mączka, Daria Kuczyńska-Szymala, Warszawa: Instytut Solidarności i Męstwa im. Witolda Pileckiego, 2021).
- Arad Yitzhak, *Ghetto in Flames: The Struggle and Destruction of the Jews in Vilna in the Holocaust*, New York: Holocaust Library, 1982.
- Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 29: *Pisma Emanuela Ringelbluma z getta*, oprac. Joanna Nalewajko-Kulikow, Warszawa: ŻIH, 2018.
- Arendt Hannah, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, tłum. Adam Szostkiewicz, Kraków: Znak, 1998.
- Bauer Yehuda, *The Jewish Emergence from Powerlessness*, Toronto: University of Toronto Press, 1979.
- Bauer Yehuda, *Przemyśleć Zagładę*, tłum. Jerzy Giebułtowski, Janusz Surewicz, Warszawa: ŻIH, 2016.
- Bauer Yehuda, *They Chose Life: Jewish Resistance in the Holocaust*, New York: American Jewish Committee, 1973.
- Bereś Witold, Burnetko Krzysztof, *Marek Edelman. Życie: po prostu*, Warszawa: Świat Książki, 2008.
- Berger Ronald, *Surviving the Holocaust. A Life Course Perspective*, New York: Routledge, 2010; *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1–2, red. Barbara Engelking, Jan Grabowski, Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018.

- Bettelheim Bruno, *The Informed Heart. Autonomy in Mass Age*, Glencoe: The Free Press of Glencoe, 1960.
- Borwicz Michał, *Arisze papirn*, t. 1–3, Buenos Aires 1955.
- Bowman Steven, *Jewish Resistance in Wartime Greece*, Edgware: Vallentine Mitchell, 2006.
- Cholawski Shalom, *The Jews of Bielorussia during World War II*, Amsterdam: Harwood Academic, 1998.
- Cohen Asher, *The Halutz Resistance in Hungary, 1942–1944*, Boulder: Social Science Monographs, 1986.
- Cohen Boaz, *Israeli Holocaust Research. Birth and Evolution*, London–New York: Routledge, 2013.
- Cohen Rich, *The Avengers. A Jewish War Story*, New York: A.A. Knopf, 2000.
- Datner Szymon, *Walka i zagłada białostockiego getta*, Łódź: CŻKH, 1946.
- Dobroszycki Lucjan, *Polish Historiography on the Annihilation of the Jews of Poland in WW II. A Critical Evaluation*, „East European Jewish Affairs” 1993, t. 23, nr 2.
- Dreifuss Havi, „Oni wciąż we mnie żyją”. *Israel Gutman (1923–1913): ocalały z Zagłady, uczestnik powstania w getcie warszawskim, historyk żydowski*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2014, nr 10.
- Dreifuss Havi, *Jewish Historiography of the Holocaust in Eastern Europe*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 2017, t. 21.
- Duffy Peter, *The Bielski Brothers. The True Story of Three Men Who Defied the Nazis, Saved 1200 Jews, and Built a Village in the Forest*, New York: HarperCollins, 2003.
- Eck Nathan, *Historical Research or Slander? On R. Hilberg’s Book*, „Yad Vashem Studies” 1967, t. 6.
- Eisenbach Artur, *Hitlerowska polityka zagłady Żydów w latach 1939–1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego*, Warszawa: ŻIH, 1953.
- Ellis Carolyn, Rawicki Jerry, *More than Mazel? Luck and Agency in Surviving the Holocaust*, „Journal of Loss and Trauma” 2014, t. 19.
- Epstein Barbara, *The Minsk Ghetto, 1941–1943. Jewish Resistance and Soviet Internationalism*. Berkeley: University of California Press, 2008.
- Felton Mark, *Holocaust Heroes. Resistance to Hitler’s ‘Final Solution’*, Annapolis: Naval Institute Press, 2016.
- Ginsberg Benjamin, *How the Jews Defeated Hitler. Exploding the Myth of Jewish Passivity in the Face of Nazism*, Lanham: Rowman & Littlefield, 2013.
- Glass James, *Jewish Resistance during the Holocaust. Moral Uses of Violence and Will*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- Gruner Wolf, *‘The Germans Should Expel the Foreigner Hitler’. Open Protest and Other Forms of Jewish Defiance in Nazi Germany*, „Yad Vashem Studies” 2011, t. 39, nr 2.

- Gruner Wolf, *Defiance and Protest. A Comparative Microhistorical Reevaluation of Individual Jewish Responses to Nazi Persecution* [w:] *Microhistories of the Holocaust*, red. Claire Zalc, Tal Bruttman, New York: Berghahn Books, 2017.
- Gutman Israel, *Walka bez cienia nadziei. Powstanie w getcie warszawskim*, tłum. Marcin Stopa, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1988 (wyd. ang. 1994).
- Gutman Israel, *Żydzi warszawscy 1939–1943. Getto, podziemie, walka*, tłum. Zoja Perelmuter, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 1993 (wyd. hebr. 1977, wyd. ang. 1982).
- Haska Agnieszka, „Zbadać i wyświecić”. *Centralna Żydowska Komisja Historyczna (1944–1947)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13.
- Hilberg Raul, *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1–3, tłum. Jerzy Giebułtowski, Warszawa: wyd. Piotr Stefaniuk, 2014.
- Jewish Medical Resistance in the Holocaust*, red. Michael Grodin, New York: Berghahn Books, 2014.
- Jewish Resistance against the Nazis*, red. Patrick Henry, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2014.
- Jewish Resistance during the Holocaust. Proceedings of the Conference on Manifestations of Jewish Resistance, Jerusalem, April 7–11, 1968*, red. Meir Grubsztein, Moshe Kohn, Jerusalem: Yad Vashem, 1971.
- Jewish Resistance to the Holocaust. Selected Articles*, red. Michael Marrus, Westport: Meckler, 1989.
- Jewish Resistance. A Working Bibliography*, wyd. 3, Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, 2003.
- Kaganowicz Mosze, *Di milchome fun di Jidisze partizaner in Mizroch-Ojrope*, Buenos Aires 1956.
- Kassow Samuel D., *Kto napisze naszą historię? Ukryte Archiwum Emanuela Ringelbluma*, tłum. Grażyna Waluga, Olga Zienkiewicz, Warszawa: ŻIH, 2017.
- Kermisz Józef, *Powstanie w getcie warszawskim*, Łódź: CŻKH, 1946.
- Kopciowski Adam, *Lejba (Leon) Felhendler. Szkic biograficzny*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku, 2018.
- [Kossak-Szczucka Zofia], *Protest!* [w:] *Polacy–Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł*, oprac. Andrzej Krzysztof Kunert, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Instytut Dziedzictwa Narodowego, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001.
- [Kossak-Szczucka Zofia], *Wokół płonącego getta...*, „Prawda Młodych”, kwiecień–maj 1943.
- Krakowski Shmuel, *The War of the Doomed: Jewish Armed Resistance in Poland, 1942–1944*, New York–London: Holmes and Meier, 1984.
- Lang Berel, *Why Didn't They Resist More?* [w:] *Jewish Resistance against the Nazis*, red. Patrick Henry, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2014.

- Latour Anny, *The Jewish Resistance in France, 1940–1944*, New York: Holocaust Library, 1981.
- Lazare Lucien, *Rescue as Resistance. How Jewish Organizations Fought the Holocaust in France*, New York: Columbia University Press, 1996.
- Les juifs dans la Résistance*, red. Monique-Lise Cohen, Jean-Louis Dufour, Paris: Tirésias, 2001.
- Levin Dov, Brown Zvie A., *The Story of an Underground: Resistance of the Jews of Kovno in the Second World War*, Jerusalem: Gefen Publishing House, 2014.
- Levin Dov, *Fighting Back. Lithuanian Jewry's Armed Resistance to the Nazis, 1941–1945*, New York–London: Holmes and Meier, 1985.
- Levine Allan, *Fugitives of the Forest: The Heroic Struggle of Jewish Resistance and Survival during the Second World War*, Guilford: The Lyons Press, 1998.
- Leyersdorff Selma, *Sasha Pechersky. Holocaust Hero, Sobibor Resistance Leader, and Hostage of History*, New York–London: Routledge, 2017.
- Lipstadt Deborah, *Proces Eichmanna*, tłum. Maciej Antosiewicz, Warszawa: Wielka Litera, 2012.
- Melchior Małgorzata, *Uciekinierzy z gett po „stronie aryjskiej” na prowincji dystryktu warszawskiego – sposoby przetrwania [w:] Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. Barbara Engelking, Jacek Leociak, Dariusz Libionka, Warszawa: IFiS PAN, 2007.
- Middleton-Kaplan Richard, *The Myth of Jewish Passivity [w:] Jewish Resistance against the Nazis*, red. Patrick Henry, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2014.
- Moore Bob, *Survivors. Jewish Self-Help and Rescue in Nazi-Occupied Western Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Neustadt Melech, *Churbn un ofsztand fun di Jidn in Warsze. Ejdes bleter un azko-res*, Tel Awiw 1948.
- Offer Miriam, *White Coats in the Ghetto. Jewish Medicine in Poland during the Holocaust*, Jerusalem: Yad Vashem, 2020.
- Patt Avinoam, *The Jewish Heroes of Warsaw – The Afterlife of the Revolt*, Detroit: Wayne State University Press, 2021.
- Poliakov Leon, *Bréviaire de la Haine*, Paris: Calmann-Levy, 1951.
- Porat Dina, *The Fall of a Sparrow. The Life and Times of Abba Kovner*, Stanford: Stanford University Press, 2010.
- Poznanski Renée, *Jews in France during World War II*. Boston: Brandeis University Press, 2001.
- Reitlinger Gerald, *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939–1945*, London: Beechurst Press, 1953.
- Resistance during the Holocaust*, Washington, D.C.: United States Holocaust Memorial Museum, b.d.

- Resisting the Holocaust*, red. Ruby Rohrlich, Oxford–New York: Berg Publishers, 1998.
- Resisting the Holocaust. Upstanders, Partisans, and Survivors*, red. Paul Bartrop, Santa Barbara: ABC-Clío: 2016.
- Rozett Robert, *Jewish Resistance [w:] The Historiography of the Holocaust*, red. Dan Stone, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- Ruch podziemny w gettach i obozach. Materiały i dokumenty*, oprac. Betti Ajzensztajn, Warszawa: CŻKH, 1946.
- Rudavsky Joseph, *To Live with Hope, to Die with Dignity: Spiritual Resistance in the Ghettos and Camps*, Northvale, Jason Aronson, 1997.
- Sefer ha-partizanim ha-jehudim*, red. Aba Kowner i in., Merchawia: Sifrijat Hapoalim, 1958.
- Segev Tom, *Siódmy milion. Izrael – piętno Zagłady*, tłum. Barbara Gadomska, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012.
- Shostak Arthur, *Stealth Altruism. Forbidden Care as Jewish Resistance in the Holocaust*, London: Routledge, 2017.
- Stach Stephan, „Duch czasu wycisnął jednak na tej pracy swe piętno”. *Historia Zagłady w badaniach Żydowskiego Instytutu Historycznego w okresie stalinowskim*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13.
- Steinberg Lucien, *Not as a Lamb. The Jews against Hitler*, Andover: Saxon House, 1974.
- Tec Nechama, *Defiance: The Bielski Partisans. The Story of the Largest Armed Resistance of by Jews during World War II*, Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Tec Nechama, *Jewish Resistance: Facts, Omissions, and Distortions [w:] Jewish Resistance against the Nazis*, red. Patrick Henry, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2014.
- Tec Nechama, *Resistance. Jews and Christians Who Defied the Nazi Terror*, Oxford: Oxford University Press, 2013.
- They Fought Back. The Story of the Jewish Resistance in Nazi Europe*, red. Yuri Suhl, New York: Schocken Books, 1967.
- Trunk Isaiah, *Jewish Responses to Nazi Persecution. Collection on Individual Behavior in Extremis*, New York: Stein and Day, 1979.
- Trunk Isaiah, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe under Nazi Occupation*, New York: Macmillan, 1972.
- Tydor Baumel Judith, *Women’s Agency and Survival Strategies during the Holocaust*, „Women’s Studies International Forum” 1999, t. 22, nr 3.
- Untold stories of Jewish resistance revealed in London Holocaust exhibition*, „The Guardian”, 2 VIII 2020.
- Wojna żydowsko-niemiecka. Polska prasa konspiracyjna 1943–1944 o powstaniu w getcie Warszawy*, oprac. Paweł Szapiro, Londyn: Aneks, 1992.

Wójcik Michał, *Zemsta. Zapomniane powstania w obozach zagłady. Treblinka, Sobibór, Auschwitz-Birkenau*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2021.

Zimmerer Katarzyna, *Zapomina się o heroizmie dnia codziennego getta krakowskiego*, <https://dzieje.pl/aktualnosci/k-zimmerer-zapomina-sie-o-heroizmie-dnia-codziennego-mieszkancow-getta-krakowskiego>.

Żbikowski Andrzej, *Żydowski Instytut Historyczny. 70 lat badań nad dziejami polskich Żydów*, Warszawa: ŻIH, 2018.

Żukowski Tomasz, *Pod presją. Co mówią o Zagładzie ci, którym odbieramy głos*, Warszawa: Wielka Litera, 2021.

Żukowski Tomasz, *Wielki retusz. Jak zapomnieliśmy, że Polacy zabijali Żydów*, Warszawa: Wielka Litera, 2018.